Γεωγραφία και γεωπολιτική κατάσταση του Βυζαντίου τον 11ο αιώνα

*Μάριος Νοβακόπουλος**

Η θέση του Βυζαντίου στον χώρο το «καταδίκασε» σε ρόλο πρωταγωνιστή της παγκόσμιας ιστορίας. Ανεξάρτητα από την αυξομείωση των εδαφών του (ειδικά μετά την οριστική απώλεια της δύσης και του νότου τον 7ο αιώνα), το Βυζάντιο, ως διάδοχος της Ρώμης, βρέθηκε να αγκαλιάζει ακριβώς τον ομφαλό της Παγκόσμιας Νήσου (το όλον της Ευρασίας και της Αφρικής),[1] ξεκινώντας από τη νότια Ιταλία και την Ελλάδα και καταλήγοντας στον Εύξεινο Πόντο, τα αρμενικά υψίπεδα και την Αίγυπτο.[2] Η περιοχή αυτή, μήτρα του ελληνικού-ελληνιστικού κόσμου, υπήρξε για χιλιετίες σταυροδρόμι εισβολών και μεταναστεύσεων, δραστήριων χερσαίων και θαλάσσιων οδών, ραγδαίας αγροτικής και αστικής ανάπτυξης, πολιτιστικών ανταλλαγών και θρησκευτικών κοσμογονιών. Αναφερόμενος σε αυτήν την διαχρονική ελληνική γεωγραφία, ο Γ. Καραμπελιάς γράφει: «*Διότι, αν η γεωγραφία, ούτως ή άλλως, συνιστά σημαντικό ιστορικό παράγοντα, στην περίπτωση του ελληνικού χώρου καθίσταται καθοριστικός –καθώς είναι ανοικτός προς όλα τα σημεία και περιστοιχίζεται από μεγάλους γεωγραφικούς όγκους και πολιτιστικές ενότητες. Σε εποχές ισχύος, διευκολύνει τη δημιουργική αναχώνευση ρευμάτων και επιδράσεων, ακόμη και κατακτήσεων, π.χ. της Ρωμαϊκής – φαινόμενο που θα επαναληφθεί πολλές φορές μέχρι τους μέσους βυζαντινούς χρόνους – ενώ αντίθετα, σε εποχές εξασθένησης, δεν συγχωρεί καμιά ανάπαυλα και δεν επιτρέπει καμία "ανάσα"*».[3]

Πέρα από τα δικά του εδάφη, το Βυζάντιο επηρέαζε σημαντικές όμορες περιφέρειες, όπως η Μέση Ανατολή, ο Καύκασος, η παρευξείνιος στέπα και η Ιταλία. Ειδικότερα κατά την περίοδο της μεγάλης ακμής της Μακεδονικής δυναστείας, η βυζαντινή εδαφική επικράτεια αλλά και η έξω αυτής επιρροή και ακτινοβολία επεκτείνονταν σε τεράστια έκταση, γεγονός που έχει χαρακτηριστεί ως μία μορφή «*ενοποίησης τους ευρασιατικού χώρου*».[4] Αυτοί οι «*ευρείς γεωπολιτικοί ορίζοντες*»[5] το καθιστούσαν μείζονα πολιτικοοικονομική και πολιτισμική δύναμη, αλλά είχαν ως τίμημα την προσέλκυση του ενδιαφέροντος ανταγωνιστών από όλα τα σημεία του ορίζοντα.

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι την βυζαντινή εποχή δεν υπήρχε η σύγχρονη έννοια του απολύτως ακριβούς συνόρου και της ολοκληρωτικής κρατικής κυριαρχίας εντός αυτού –ή της πλήρους απουσίας αυτής εκτός. Η E. Patlagean τονίζει: «*Γενικά τα σύνορα κατά τον Μεσαίωνα δεν έχουν σχέση με την οικεία σε εμάς γραμμική και αναγνωρισμένη χάραξη, ακόμα δε λιγότερο όσον αφορά τον αυτοκρατορικό χώρο... Να προσθέσουμε ότι η ελληνική εκδοχή της αυτοκρατορίας υπερβαίνει τα εδαφικά όρια όπως τα αντιλαμβανόμαστε σήμερα και ορίζει μιαν υπερεπικράτεια εντός της οποίας αναγνωρίζεται ως οργανωτική πολιτική αρχή. Η απονομή τίτλων, η κοπή νομισμάτων και το μηνολόγημα στα επίσημα έγγραφα αποτελούν σημεία αυτής της αναγνώρισης*».[6]

Συμπύκνωση και αποκορύφωμα της βυζαντινής γεωγραφίας ήταν η ίδια η Κωνσταντινούπολη. Η Βασιλεύουσα βρισκόταν στο κέντρο θαλασσών (Εύξεινος Πόντος-Προποντίδα-Αιγαίο και Αν. Μεσόγειος) και ηπείρων (Ευρώπη-Ασία), κάτι που είχε ευεργετικές συνέπειες για την ανάπτυξη του εμπορίου, τη μεταφορά ανθρώπων και πληροφοριών, αλλά και την πρόσβαση προς όλες τις αυτοκρατορικές επαρχίες και τα κινδυνεύοντα σύνορα. Η τοποθεσία της ήταν ιδιαίτερα ασφαλής, καθώς βρεχόταν από θάλασσα σε τρεις πλευρές (Κεράτιος κόλπος, Βόσπορος, Προποντίδα), ενώ την ξηρά προστάτευαν τα απόρθητα τείχη του Θεοδοσίου Β'. Ο G. Ostrogorsky συνοψίζει: «*Η επιλογή της τοποθεσίας υπήρξε ιδιοφυής. Η νέα πρωτεύουσα, χτισμένη στα σύνορα δύο ηπείρων, λουσμένη ανατολικά από τον Βόσπορο, βόρεια από τον Κεράτιο, νότια από τη θάλασσα του Μαρμαρά και προσιτή από την ξηρά μόνο από μια πλευρά, βρισκόταν σε μοναδική στρατηγική θέση. Επί πλέον μπορούσε να ελέγχει την συγκοινωνία ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ασία, όπως και τον θαλάσσιο διάδρομο από το Αιγαίο προς τη Μαύρη θάλασσα και έτσι γρήγορα έγινε ο πιο σπουδαίος εμπορικός και συγκοινωνιακός κόμβος του κόσμου*».[7] Η κατά κυριολεξίαν κοσμοϊστορικής σημασίας επιλογή

του Μεγάλου Κωνσταντίνου να θεμελιώσει τη Νέα Ρώμη επί της μεγαρικής αποικίας του Βυζαντίου, εξασφάλισε σε πολύ μεγάλο βαθμό τη μακροβιότητα και ευημερία της ανατολικής αυτοκρατορίας για αιώνες. Η Κωνσταντινούπολη απέκτησε μεγάλη μυθική και συμβολική αίγλη, όχι μόνο για τους Βυζαντινούς, αλλά για όλους τους λαούς του τότε γνωστού κόσμου. Ήταν το κέντρο και η κορυφή του κόσμου, μία εντυπωσιακή χωρική αποτύπωση του προαναφερθέντος ιεραρχικού σχήματος της βυζαντινής ιδεολογίας.[8] Σημαντική παράπλευρη απώλεια αυτής της οπτικής ήταν οι επαρχίες: η εξιδανίκευση και ο συγκεντρωτισμός της Κωνσταντινούπολης μπορούσε να οδηγήσει σε αποξένωση κέντρου-περιφέρειας, με ολέθρια αποτελέσματα για όλους.[9]

Ο J. Koder ορίζει τρεις βασικές **περιοχές ενδιαφέροντος του Βυζαντίου**, ιδίως μετά τις πρώιμες απώλειες: τη θάλασσα, τη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια. Κάθε περιοχή έχει έναν πυρήνα, ιδιαίτερα σημαντικό για τον έλεγχο των υπολοίπων και τη σύνδεσή της με το κέντρο. Θαλάσσιος πυρήνας του Βυζαντίου ήταν τα Στενά (Βόσπορος, Προποντίδα, Ελλήσποντος) και το Αιγαίο, πυρήνας της Μικράς Ασίας οι ακτές της, και δη οι δυτικές και βορειοδυτικές, και των Βαλκανίων η Θράκη και η κυρίως Ελλάδα. Αυτή η διάκριση μεταξύ πυρήνων, κεντρικών περιοχών και περιφερειών υποδεικνύει κατά πόσον ήταν κρίσιμη η κατοχή, απώλεια και ανάκτησή τους.[10]

Το Βυζάντιο ήταν μία κατεξοχήν **ναυτική αυτοκρατορία**.[11] Η εμπορική και εκχρηματισμένη οικονομία βασιζόταν στο θαλάσσιο διαμετακομιστικό εμπόριο μεγάλων αποστάσεων, ενώ η ναυτική συγκοινωνία εξασφάλιζε την διοικητική συνοχή και την μεταφορά στρατευμάτων ανάμεσα στις επαρχίες. Η ίδια η Κωνσταντινούπολη εξασφάλιζε τον εφοδιασμό της σε σιτηρά από θαλάσσης.[12] Οι Βυζαντινοί ήταν στραμένοι στη θάλασσα πολύ περισσότερο από ότι π.χ. οι Οθωμανοί,[13] των οποίων η αυτοκρατορία είχε πανομοιότυπες γεωπολιτικές συνισταμένες.[14] Για αυτό και η παραμέληση του ναυτικού μετά τον 11ο αιώνα και η εμφάνιση ναυτικών ανταγωνιστών όπως οι Άραβες ή αργότερα οι Ιταλοί υπήρξαν πρώτου μεγέθους καταστροφές για την αυτοκρατορία.[15] Οι βυζαντινές επαρχίες αποτελούσαν «ρηχές» περιφέρειες πάνω στη μεσογειακή άκρη της Ευρασίας, περιστοιχιζόμενες από γιγάντιους ηπειρωτικούς όγκους: αληθινή ενδοχώρα και μέσο άμυνας ήταν η θάλασσα.[16]

Με εξαίρεση το εφήμερο ιουστινιάνειο *renovatio*, το Βυζάντιο δεν βίωσε ποτέ την ασφάλεια μίας ρωμαϊκής λίμνης στη Μεσόγειο (*mare nostrum*): η κατάστασή του θύμιζε περισσότερο το «*ὥσπερ περὶ τέλμα μέρμηκας ἤ βατράχους περὶ τὴν θάλασσαν οἰκοῦντας*», το οποίο είπε ο Σωκράτης για τους Έλληνες.[17] Αντίθετα, **τον ρόλο της εσωτερικής θάλασσας (*mare internum*) κάλυπτε το Αιγαίο πέλαγος**. Ο ευρύτερος χώρος του Αιγαίου πελάγους, με τα νησιά, την Ελλάδα, τις θρακομακεδονικές ακτές και τη δυτική Μικρά Ασία, μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί μία ενιαία γεωπολιτική ενότητα, στην οποία έχει δοθεί το όνομα *Αιγηίδα*.[18] Αντίστοιχα μεγάλη σημασία έδιναν οι Βυζαντινοί στον έλεγχο του **Εύξεινου Πόντου**. Οι θαλάσσιες οδοί του οδηγούσαν προς τη σημαντική αυτοκρατορική βάση της Χερσώνος, στη σημερινή Κριμαία, η οποία και αποτελούσε πύλη προς την ευρασιατική στέπα. Η επιτήρηση της κατάστασης στη «σκυθική ερημία» ήταν σημαντική για την ασφάλεια του Βυζαντίου, ενώ δημιουργούσε ευκαιρίες εμπορίου (η Τραπεζούντα ήταν «πύλη» του Δρόμου του Μεταξιού από την κεντρική Ασία) και διάδοσης του χριστιανισμού (σε Αβασγούς, Ρώσους κλπ.).[19]

Η **Κύπρος** τέλος, αποτελούσε σημαντική εμπορική και ναυτική βάση, προκεχωρημένο φυλάκιο και απαραίτητο στήριγμα για την προβολής ισχύος στη Μέση Ανατολή, αλλά και την άμυνα της Μικράς Ασίας.[20] Επισημαίνει ο Α. Δικηγορόπουλος: «*Λόγω της γεωγραφικής της θέσεως η Κύπρος προσέφερε εύκολη και σύντομη πρόσβαση προς τις ακτές της Μικράς Ασίας στα βόρεια και προς της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου στα ανατολικά και νότια, ώστε η κατοχή της από οποιαδήποτε δύναμη αποτελούσε μεγάλο πλεονέκτημα*».[21]

Η **Μικρά Ασία έχει εξυψωθεί, και όχι άδικα, στον κορμό** της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, αληθή χερσαία ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης, και σημαντικότερη περιφέρεια από άποψη οικονομική, εκκλησιαστική, δημογραφική και στρατολογική. Μετά την απώλεια της Αιγύπτου στους Άραβες τον 7ο αιώνα' η Μικρά Ασία ήταν πράγματι η πλουσιότερη και πολυπληθέστερη επαρχία του κράτους, με ανεκτίμητη συμβολή στην άμυνα αλλά και τον πολιτισμό: «*αν η Κωνσταντινούπολη ήταν η καρδιά της αυτοκρατορίας, η Μικρά Ασία ήταν οι πνεύμονες της*».[22] Κατά κανόνα η βυζαντινή Μικρά Ασία διαιρείται από τους ερευνητές σε δύο μέρη. Τα δυτικά της χερσονήσου και οι ακτές, από τη μία πλευρά, διακρίνονταν για τον αστικό τους χαρακτήρα, μία οικονομία βασισμένη στη ναυτιλία και το εμπόριο, και ελληνορθόδοξα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά. Το εσωτερικό της κεντρικής και ανατολικής Μικράς Ασίας, από την άλλη, χαρακτηριζόμενο από βουνά, οροπέδια και τραχύτερο κλίμα, είχε περισσότερο αγροτικό χαρακτήρα, ενώ ήταν πιο ετερογενές εθνολογικά και θρησκευτικά. Η οροσειρά του Ταύρου προσέφερε ένα φυσικό σύνορο προς την ισλαμική Ανατολή.[23] Η μεγάλη αντεπίθεση του 10-11ου αιώνα έφερε τα αυτοκρατορικά σύνορα ακόμη ανατολικότερα, στη Συρία, την Αρμενία και τη Μεσοποταμία, εις βάρος αραβικών, αρμενικών και γεωργιανών ηγεμονιών.[24] Η Μικρά Ασία είχε ένα ευρύ οδικό δίκτυο, κληρονομιά της ρωμαϊκής εποχής. Οι βασικότερες οδοί κινούντο από τα βορειοδυτικά προς τα ανατολικά (Νίκαια – Δορύλαιο – Άγκυρα – Σεβάστεια - Αρμενία, Νικομήδεια – Αμάσεια – Νεοκαισάρεια - βόρεια Αρμενία, Νικομήδεια/Νίκαια – Άγκυρα – Καισάρεια – Αραβισσός – Μελιτηνή - νότια Αρμενία) ή τα νοτιοανατολικά (Νίκαια – Φιλομήλιο – Δορύλαιο – Ικόνιο - Αντιόχεια, Νίκαια – Άγκυρα – Ταρσός - Συρία, Λαοδίκεια – Αμόριο – Ικόνιο - Ταρσός) και είχαν σαφή στρατιωτική σημασία.[25] Η Μικρά Ασία ήταν η ανατολική-ασιατική πτέρυγα του Βυζαντίου, η πύλη προς την Μέση Ανατολή, όπου βρίσκονταν οι απωλεσθείσες τον 7ο αιώνα επαρχίες, και από όπου προέρχονταν και οι μεγαλύτερες στρατιωτικές απειλές (Πέρσες, Άραβες, Τούρκοι).[26] Ενδιαφέρουσα στην περίπτωση της Μικράς Ασίας είναι η απουσία ασφαλών φυσικών (και άρα αμυντικών) ορίων ένθεν κακείθεν του Ταύρου: έτσι αφ' ενός η βυζαντινή επέκταση ανατολικότερα ήταν επισφαλής, ενώ τυχόν υποχώρηση δυτικότερα άφηνε όλο το εσωτερικό και τις ακτές ευάλωτα. Αυτό φάνηκε ιδιαίτερα μετά την ήττα στο Μαντζικέρτ (1071), οπότε οι Σελτζούκοι Τούρκοι ξεχύθηκαν στα ενδότερα της χερσονήσου. όπως γράφει ο W. Treadgold: «*Η πορεία της τουρκικής εισβολής επιβεβαίωσε δυστυχώς την κρίση του Ρωμανού πως τα σύνορα ήταν περισσότερο υπερασπίσιμα από το εσωτερικό*», [27]

Από την άλλη πλευρά του Βοσπόρου, **η χερσόνησος του Αίμου (Βαλκάνια)** ήταν λιγότερο ανεπτυγμένη και πυκνοκατοικημένη, όμως αποτελούσε την πολύ σημαντική από αμυντική και γεωπολιτική άποψη δυτική πτέρυγα της Κωνσταντινούπολης. Η Θεσσαλονίκη ήταν σαφώς η δεύτερη σημαντικότερη πόλη της αυτοκρατορίας, ως ακμάζον εμπορικό λιμάνι και διοικητικό-στρατιωτικό κέντρο. Ο κεντρικός χώρος της Αιγηίδας καλυπτόταν από τη Μακεδονία και τη Θράκη, τη χερσαία γέφυρα που οδηγούσε προς την κεντρική Ευρώπη και την Αδριατική θάλασσα. Η χερσόνησος του Αίμου έχει γεωγραφία η οποία παρουσίαζε προκλήσεις για τη βυζαντινή εξουσία: στα ανατολικά απλώνονται οι πεδιάδες της Θράκης και της Μοισίας, οι οποίες άφηναν την Κωνσταντινούπολη ανοικτή σε επίθεση. Αντίθετα, πυκνές οροσειρές διακοπτόμενες από επισφαλείς κλεισούρες επικρατούν στα δυτικά, δυσχεραίνοντας την μετακίνηση στρατευμάτων και τον συγκεντρωτικό έλεγχο.[28] Από την αρχαία Ρώμη, το Βυζάντιο κληρονόμησε το σύνορο του Δούναβη, το οποίο όμως κατέρρευσε με τις σλαβικές εισβολές-μεταναστεύσεις από τον 6-7ο αιώνα και ύστερα. Ειδικά η έλευση των Βουλγάρων δημιούργησε στα βόρεια σύνορα του Βυζαντίου μία μεγάλη και εξαιρετικά απειλητική δύναμη, η οποία παρά τον εκχριστιανισμό της και τις βαθύτατες βυζαντινές πολιτισμικές επιρροές, ποτέ δεν έπαυσε να στοχεύει απευθείας στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Το Βυζάντιο έπρεπε διαρκώς να υπερασπίζεται τα σύνορα της Θράκης, πρόθυρα της Βασιλεύουσας, αλλά και να εμποδίζει την βουλγαρική κάθοδο στον ελλαδικό χώρο. Ο μεγάλος πόλεμος του Βασιλείου Β' εναντίον των Βουλγάρων οδήγησε στην κατάλυση του κράτους τους και την παλινόρθωση της αυτοκρατορικής εξουσίας στο Δούναβη.[29] Δυτικότερα, το βυζαντινό ναυτικό κρατούσε τις δαλματικές ακτές, ενώ οι σερβικές φυλές βρίσκονταν σε καθεστώς

υποτέλειας.[30] Η Ήπειρος και τα Επτάνησα αποτελούσαν βασικές διόδους της αυτοκρατορίας προς την δύση – βρίσκοταν άλλωστε ακριβώς στην διαχωριστική γραμμή που το 395 χώρισε την ελληνική Ανατολή από την λατινική Δύση. Μετά την απώλεια της Κάτω Ιταλίας τον 11ο αιώνα, θα γίνονταν πρώτες γραμμές άμυνας.[31] Η χερσόνησος του Αίμου είχε τρεις βασικούς οδικούς άξονες: την Εγνατία οδό (η οποία ξεκινούσε από την Κωνσταντινούπολη, ακολουθούσε τα θρακικά και μακεδονικά παράλια ως τη Θεσσαλονίκη, «ανερχόταν» στην Αχρίδα και από εκεί διακλαδιζόταν σε Αυλώνα και Δυρράχιο), τη βασιλική οδό, εξαιρετικής στρατιωτικής σημασίας (από τα νοτιοανατολικά προς τα βορειοδυτικά, Κωνσταντινούπολη – Αδριανούπολη – Φιλιππούπολη – Σερδική – Ναΐσσός - Μοράβας) και τον «κάθετο» άξονα Θεσσαλονίκης – Αξιού - Μοράβα προς βορράν.[32]

Δύο ακόμη χώροι εκτός άμεσης βυζαντινής κυριαρχίας πρέπει να εξεταστούν, διότι επηρέαζαν άμεσα την βυζαντινή ασφάλεια. Πρώτον, **η Ιταλία είχε πάντοτε πολύ μεγάλη ιδεολογική σημασία** για την αυτοκρατορία, καθώς εκεί βρισκόταν η πρεσβυτέρα Ρώμη, ιστορική *caput mundi* και καθέδρα της Δυτικής Εκκλησίας.[33] Η βυζαντινή παλινόρθωση στην Ιταλία, με τις αιματηρές και δαπανηρές εκστρατείες του Ιουστινιανού, υπήρξε εύθραυστη και προσωρινή,[34] καθώς η κάθοδος των Λογγοβάρδων και ύστερα των Φράγκων και των Γερμανών περιόρισε τα αυτοκρατορικά εδάφη στο νότο.[35] Η σταδιακή ψύχρανση των σχέσεων της Κωνσταντινούπολης με την Παποσύνη, από την Εικονομαχία και το «Φωτιανό» Σχίσμα μέχρι το Μεγάλο Σχίσμα του 1054, οδήγησε την Ρώμη στην αναζήτηση νέων προστατών στο πρόσωπο των Καρολιδών και των Οθωνιδών.[36] Η χειραφέτηση του δυτικού μισού του μετακωνσταντίνειου κόσμου από το Βυζάντιο, με αποκορύφωμα την οικειοποίηση των ρωμαϊκών διασήμων, υπήρξε μία πρώτου μεγέθους εξέλιξη της παγκόσμιας ιστορίας για τη διαμόρφωση της «Δύσης» και της «Ευρώπης», ενώ σηματοδότησε την συγκρότηση ενός πολιτισμικού χώρου με ενδεχομένως εχθρικές διαθέσεις προς το Βυζάντιο.[37] Πεδίο σύγκρουσης με τις φραγκογερμανικές αυτοκρατορίες, λογγοβαρδικές ηγεμονίες και Άραβες πειρατές, η Σικελία και η Κάτω Ιταλία υπήρξαν στο περιθώριο του βυζαντινού χάρτη αλλά όχι απαραίτητα των βυζαντινών προτεραιοτήτων, με μεγάλες εκστρατείες ανάσχεσης των απειλών να διεξάγονται μέχρι το πρώτο μισό του 11ου αιώνα. Υπήρξε ταυτόχρονα ένας μεγάλης σημασίας μεικτός διαπολιτισμικός χώρος θρησκευτικής και γλωσσικής όσμωσης του λατινικού και του ελληνικού κόσμου.[38] Η σταδιακή αλλά σταθερή εκπαραθύρωση των Βυζαντινών από την περιοχή, όπως θα φανεί στη συνέχεια, οδήγησε στην κατάρρευση ενός προγεφυρώματος ασφαλείας που εξέθεσε σε επικίνδυνες επιθέσεις το δυτικό πλευρό της αυτοκρατορίας. Η εξέλιξη αυτή «άνοιξε», ακόμη, το θέμα ελέγχου της Αδριατικής, περιπλέκοντας ακόμη περισσότερο την ασφάλεια του δυτικού συνόρου. Η ιδιαίτερη αστική ανάπτυξη που γνώρισε η Ιταλία μετά τον 11ο αιώνα, μεταφραζόμενη σε εμπορική και ναυτιλιακή έκρηξη, θα άλλαζε άρδην την οικονομική και πολιτική ισορροπία στη Μεσόγειο, εν τέλει εις βάρος της Κωνσταντινούπολης.[39]

Βορειοανατολικά του Δούναβη και του Εύξεινου Πόντου απλώνεται το **δυτικό άκρο της μεγάλης ευρασιατικής στέπας** (σημερινή Ρουμανία-Ουκρανία). Αρχαίος άξονας εισβολών και μεταναστεύσεων, η στέπα έφερνε διαδοχικές φυλές στο κατώφλι του Βυζαντίου. Οι φυλές αυτές διακρίνονταν για την ευκινησία, την σκληραγώγησή και τις πολεμικές τακτικές τους, οι οποίες τις καθιστούσαν φόβητρο για δυνάμεις πολύ μεγαλύτερες. Όλες οι μεγάλες εγκατεστημένες (αστικές-αγροτικές) αυτοκρατορίες υπέκυψαν κάποια στιγμή στους νομάδες της στέπας: Κίνα, Ινδία, Περσία, Αίγυπτος, αλλά και το ίδιο το Βυζάντιο το 1453. Το αεικίνητο της φύσης τους, ο πολιτικός κατακερματισμός τους και μία οικονομία βασισμένη στην λαφυραγώγηση δημιουργούσαν πολύ μεγάλα προβλήματα στην προσπάθεια της βυζαντινής διπλωματίας να τις χαλιναγωγήσει. Και εδώ οι ιεραποστολές θα είχαν πρωτεύοντα ρόλο στην αυτοκρατορική πολιτική. Μόλις το σύνορο του Δούναβη παραβιαζόταν, οι παρευξείνιες και θρακικές πεδιάδες προσέφεραν δρόμο ελεύθερο προς την ίδια την Βασιλεύουσα, ενώ όλη η χερσόνησος του Αίμου ήταν ευάλωτη σε εξαιρετικά καταστροφικές επιδρομές.[40]

*διεθνολόγος, κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου Βυζαντινής Ιστορίας

---

[1] Kaplan, R. D., *Η Εκδίκηση της Γεωγραφίας*, Μελάνι, Αθήνα 2017, σελ. 165-167, 212· Parker, J., *Γεωπολιτική: Παρελθόν και Μέλλον*, Ροές, Αθήνα 2002, σελ. 241, 378. Για τον όρο Παγκόσμια ή Πλανητική νήσος, βλ. Mackinder, H. J., *Δημοκρατικά Ιδεώδη και Πραγματικότητα και άλλες τρεις εισηγήσεις*, Παπαζήσης, Αθήνα 2006, σελ. 203-208.
[2] Καραγιαννόπουλος, Ι., *Το Βυζαντινό Κράτος*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 52-54.
[3] Καραμπελιάς, Γ., *1204-1922: Η Διαμόρφωση του Νεώτερου Ελληνισμού, τ. 1, 1204: Η Γένεση*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2011, σελ. 139-140.
[4] Οικονομίδης, Ν., "Η ενοποίηση του Ευρασιατικού χώρου 945-1071", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* Εκδοτική Αθηνών, επετειακή έκδοση 2021, τ. 19, σελ. 102 κ.εξ.· Χονδρίδου, Σ., "Οι απαρχές της ενοποίησης του ευρασιατικού χώρου", *Ιστορία των Ελλήνων*, ΔΟΜΗ, Αθήνα 2005, τ. 7, σελ. 308 κ.εξ.
[5] Παπασωτηρίου, Χ., *Βυζαντινή Υψηλή Στρατηγική, 6ος-11ος αιώνας*, Ποιότητα, Αθήνα 2011, σελ. 59.
[6] Patlagean, E., *Ο Ελληνικός Μεσαίωνας*, Πατάκης, Αθήνα 2015, σελ. 89, 91· Stephenson, P., *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge University Press 2004, σελ. 4-5.
[7] Georg Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, Αθήνα 1978, τ. Α', σελ. 104.
[8] Dagron, G., *Η Γέννηση μιας Πρωτεύουσας: Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της από το 330 ως το 451*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000, σελ. 15-53· Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ε., *Γιατί το Βυζάντιο*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2012, σελ. 81-84, 153· Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, σελ. 68-70· Treadgold, W., *A History of the Byzantine state and society*, Stanford University Press, 1997, σελ. 39-42· Καργάκος, Σ. Ι., *Η Αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2015, τ. Α', σελ. 81-94· Patlagean, E., *Ο Ελληνικός Μεσαίωνας*, Πατάκης, Αθήνα 2015, σελ. 97.
[9] Koder, J., *Το Βυζάντιο ως χώρος: Εισαγωγή στην ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή Εποχή*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 23· Magdalino, P, "Constantinople and the outside world", *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider* (επ. Smythe, D. C.), Ashgate, Άλντερσοτ 2000, σελ. 149-162.
[10] Koder, *Το Βυζάντιο ως Χώρος*, σελ. 19-20, 23.
[11] Pounds, N. J. G., *An Historical Geography of Europe 450 BC – AD 1330*, Cambridge University Press, 1973, σελ. 181.
[12] Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, σελ. 131-134· Magdalino, P., "The Grain Supply of Constantinople: ninth-twelfth centuries", *Constantinople and its Hinterland, Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993* (επ. Mango, C., Dagron, G.), Society for the Promotion of Byzantine Studies, 3, Variorum 1995 (Routledge 2016), σελ. 35-37· Λαΐου, Α. Ε., "Byzantine traders and seafarers", *The Greeks and the Sea* (επ. Βρυώνης, Σ.), Aristide D. Caratzas, New Rochelle, NY, 1993, σελ. 79-96· Browning, R., "The City and the Sea", *The Greeks and the Sea*, σελ. 97-112· Guillou, A., *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, Πεδίο, Αθήνα 2017, τ. Α', σελ. 109.
[13] Koder, *Το Βυζάντιο ως Χώρος*, σελ. 22.
[14] Κιτσίκης, Δ., *Ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας 1280-1924*, Πολιτική και Ιστορία 29, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1988, σελ. 29, 36, 39, 47-49· Πρεβελάκης, Γ. Σ., *Ποιοί είμαστε; Γεωπολιτική της Ελληνικής ταυτότητας*, Economia publishing, Αθήνα 2016, σελ. 47-50, 68-69.
[15] Γλύκατζη-Αρβελέρ, "Το Βυζάντιο και οι Γείτονές του", *Ευρωπαϊκή Ακριτική Παράδοση: από τον Μεγαλέξαντρο στον Διγενή Ακρίτα*, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2004, σελ. 18· Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, σελ. 134-136· Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό κράτος*, σελ. 359-368.
[16] Guillou, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, τ. Α', σελ. 19.
[17] Πλάτων, *Φαίδων*, 109b.
[18] Koder, *Το Βυζάντιο ως Χώρος*, σελ. 36-37.
[19] Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή Υψηλή Στρατηγική*, σελ. 63-66· Γλύκατζη-Αρβελέρ, "Το Βυζάντιο και οι Γείτονές του", σελ. 19· Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, σελ. 207-226· Guillou, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, τ. Α', σελ. 70.
[20] Koder, *Το Βυζάντιο ως Χώρος*, σελ. 47· Guillou, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, τ. Α', σελ. 102-103.
[21] Δικηγορόπουλος, Α., "Η Κύπρος από το 642 ως το 965", *ΙΕΕ*, τ. 20, σελ. 176.
[22] «*Θυμούμαι τον αείμνηστο δάσκαλο μας Διονύσιο Ζακυθηνό που υποστήριζε πως αν η Κωνσταντινούπολη ήταν η καρδιά της αυτοκρατορίας, η Μικρά Ασία ήταν οι πνεύμονες της*» Βρυώνης, Σ. – Οικονομίδης, Ν., "Πρόλογος", *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, (επ. Λαμπάκης, Σ.), Κέντρο για τη Μελέτη του Ελληνισμού «Σπύρος Βασίλειος Βρυώνης», Αρχαίος, Μεσαιωνικός, Νέος Ελληνισμός 27 / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 6, Αθήνα 1998, σελ. 7. Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, σελ. 87-92· Guillou, Ο Βυζαντινός πολιτισμός, τ. Α', σελ. 70· Oxford Dictionary of Byzantium (επ. Kazhdan, A. P.), Oxford University Press, 1991, τ. Α', σελ. 205 (Foss, C.F. W.) · Βρυώνης, Σ., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, 1971σελ. 1-68· Haldon, J., *Byzantium at War AD 600-1453*, Essential Histories 33, Routledge 2003, σελ. 8-9· Haldon, J., *The Byzantine Wars*, The History Press, Gloucestershire 2009, σελ. 15-18.

[23] Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, σελ. 85-87· Koder, *Το Βυζάντιο ως Χώρος*, σελ. 41-43· Guillou, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, τ. Α', σελ. 71, 80-87· Βρυώνης, *The Decline of Medieval Hellenism*, σελ. 11-24.
[24] Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, σελ. 158-169· Treadgold, *History*, σελ. 495-497, 499-502, 504, 507, 511, 520-523, 528-530· Shepard, J., "Equilibrium to expansion (886-1025)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, σελ. 518-522, 530· Greenwood, T. W., Armenian neighbours (600-1045), Ο.π., σελ. 354-363.
[25] Koder, *Το Βυζάντιο ως Χώρος*, σελ. 99-101· Guillou, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, τ. Α', σελ. 86· Βρυώνης, *The Decline of Medieval Hellenism*, σελ. 30-31· Haldon, J., *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, Palgrave Macmillan, 2005, σελ. 13· Haldon, *Warfare, State and Society*, σελ. 56-60· Patlagean, *Ο Ελληνικός Μεσαίωνας*, σελ. 93.
[26] Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή Υψηλή Στρατηγική*, σελ. 59-60.
[27] Treadgold, *History*, σελ. 606.
[28] Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, σελ. 103-110· Guillou, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, τ. Α', σελ. 55-70· Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή Υψηλή Στρατηγική*, σελ. 66-68· Haldon, *Byzantium at War*, σελ. 9-22· Haldon, *The Byzantine Wars*, σελ. 12-15· Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ., *Γεωπολιτική και Πολιτισμός στα Μεσαιωνικά Βαλκάνια: Το Βυζαντινό Πρότυπο*, Λειμών, Αθήνα 2021, σελ. 14-17.
[29] Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, σελ. 18-25, 47-79· Treadgold, *History*, σελ. 514, 517, 522-528· Shepard, J., "Equilibrium to expansion (886-1025)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, σελ. 526-529.
[30] Stephenson, P., *Byzantium's Balkan Frontier*, σελ. 26-29.
[31] Guillou, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, τ. Α', σελ. 58-59· Γλύκατζη-Αρβελέρ, "Η Ήπειρος, ακραίος αμυντικός χώρος του Βυζαντίου", σελ. 213-223· Ζάχου, Β., *Η Γεωπολιτική σημασία του χώρου της Αδριατικής και του Ιονίου (11ος-12ος αιώνας): Διπλωματική τεκμηρίωση*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2016, σελ. 97-102.
[32] Koder, *Το Βυζάντιο ως Χώρος*, σελ. 96-99· Guillou, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, τ. Α', σελ. 56· Haldon, J., *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, Palgrave Macmillan, 2005, σελ. 13· Haldon, J., *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204*, Routledge 1999, σελ. 54-56, Patlagean, *Ο Ελληνικός Μεσαίωνας*, σελ. 94· Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Γεωπολιτική και Πολιτισμός*, σελ. 26-32
[33] Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή Υψηλή Στρατηγική*, σελ. 68· Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, σελ. 38-40· Λουγγής, Τ., *Η Βυζαντινή Κυριαρχία στην Ιταλία από το θάνατο του Μ. Θεοδοσίου ως την Άλωση του Μπάρι 395-1071 μ.Χ.*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1989, σελ. 37-40.
[34] Λουγγής, *Η Βυζαντινή Κυριαρχία στην Ιταλία*, σελ. 92-110· Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, σελ. 106-107· Treadgold, *History*, σελ. 187-192, 198-200, 202-205, 207-208· Moorhead, J., "Western Approaches (500-600)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, σελ. 203-209.
[35] Moorhead, J., "Western Approaches (500-600)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire*, σελ. 216-218· McCormick, M., "Western Approaches (700-900)", ο.π., σελ. 409-418· Brown, T. S., "Byzantine Italy (680-876)", ο.π., σελ. 433-443, 449-453· Shepard, J., "Western approaches (900-1025)", ο.π., σελ. 544-549.
[36] Λουγγής, *Η Βυζαντινή Κυριαρχία στην Ιταλία*, σελ. 111-224· Whalen, *The Medieval Papacy*, σελ. 55-56, 60-72, 78-80, 83-85, 92-93· Runciman, *The Eastern Schism*, σελ. 28-54· Hussey, J. M., *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford History of the Christian Church, Oxford University Press, 2010, σελ. 73-86, 132-136.
[37] Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, σελ. 38-40· Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ε., *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Ψυχογιός, Αθήνα 2007, σελ. 49-63· Λεοντσίνη, Μ., "Το Βυζάντιο απέναντι στην Ευρώπη και το αυθυπόστατο της Δύσης (7ος - 8ος αιώνας)", *Το Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης*, Επιστήμης Κοινωνία, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004, σελ. 75-97· Βλυσίδου, Β. Ν., " Προσέγγιση ή εχθρότητα με τη Δύση; Βυζάντιο και Ευρώπη τον 9ο και 10ο αιώνα", ο.π., σελ. 99-117· Γιανναράς, Χ., *Η Ευρώπη γεννήθηκε από το Σχίσμα,* Ίκαρος, Αθήνα 2015, σελ. 49-80· Κακλαμάνης, Γ., *Το «Ανατολικόν Ζήτημα» σήμερα*, εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 1998, σελ. 47, 59, 66-68, 76-77.
[38] Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, σελ. 197, 203· Guillou, *Ο Βυζαντινός πολιτισμός*, τ. Α', σελ. 41-48· Γιαννακόπουλος, Βυζάντιο και Δύση, σελ. 27-56.
[39] Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, σελ. 140-44.
[40] Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή Υψηλή Στρατηγική*, σελ. 63-66, Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, σελ. 207-226.